

УДК 808.26 – 541.2

С.Ф. Бут-Гусаім*канд. філал. навук, дац., дац. каф. беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна***АНАМАСТЫЧНАЯ ПРАСТОРА
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ НАВУКОВА-ПАПУЛЯРНАЙ ЛІТАРАТУРЫ**

У артыкуле разглядаюцца ўжытыя ў навукова-папулярнай літаратуры сучасных аўтараў онімы, якія з'яўляюцца носбітамі каштоўных звестак аб матэрыяльнай і духоўнай культуры Беларусі. Разгледжана характэрная для старажытнай свядомасці крэатыўная сутнасць іменавання, згодна з якой імя прадвызначае істотныя рысы і лёс індывіда, што пацвярджае аналіз этымалагічнага значэння іменнаў і суаднясенне яго з лёсамі вядомых гістарычных асоб – герояў разгледжаных твораў. Ахарактарызавана культурна-гістарычная інфармацыя «фонавых» онімаў: тапонімаў, тэонімаў, урбанонімаў, эклезіёнімаў і інш. Праведзена класіфікацыя ўстарэлых паэтонімаў з пункту гледжання іх суадносін з кампанентамі сучаснага іменаслову. Выдзелены і ахарактарызаваны археонімы і гістрыёнімы. Асабліва ўвага надавалася асэнсаванню ролі кантэксту ў раскрыцці сэнсавых і эмацыйна-экспрэсіўных магчымасцяў паэтонімаў. Вызначаны асноўныя заканамернасці ў выбары і ўжыванні анамастычных сродкаў у навукова-папулярнай літаратуры.

Уводзіны

Даследаванне анамастыкону навукова-папулярнага твора ахарактарызуецца рознааспектнасцю аналізу паэтонімаў і накіравана на разуменне ролі імені ўласнага ў мове і маўленні, на разгляд рэалізацыі праз ужыванне онімаў ідэйнай і мастацкай задум твора. Артыкул прысвечаны вывучэнню лінгвакультуралагічнага аспекту анамастыкону навукова-папулярнай літаратуры такіх беларускіх пісьменнікаў, як А. Бутэвіч, В. Іпатава, У. Арлоў, В. Чаропка, З. Дудзюк, С. Тарасаў, В. Купцова і інш. Анамастычная прастора навукова-папулярных твораў з'яўляецца фактам адлюстравання рэгіянальнай, нацыянальнай і сусветнай культур. Актуальнасць праведзенага даследавання вызначаецца павышанай увагай навукоўцаў да вывучэння онімаў у аспекце сувязяў мовы і культуры, у тым ліку этнічных традыцый іменаслову. Паварот да антрапацэнтрычнай парадыгмы даследавання мовы ў апошнія дзесяцігоддзі XX – пачатку XXI ст. дазваляе разглядаць анамастыкон кожнай мовы з пункту гледжання зместавага патэнцыялу, які абумоўлены гісторыка-культурнай традыцыяй развіцця канкрэтнага этнасу. Кожны храналагічны адрэзак развіцця соцыуму фарміруе сваю сістэму каштоўнасцяў і свой анамастычны спектр. У гэтай сувязі прадстаўляецца своечасовым і неабходным даследаванне анамастычнай прасторы навукова-папулярнай літаратуры сучасных беларускіх аўтараў, якая прадстаўляе шырокія і рознабаковыя магчымасці для вывучэння айчыннага іменаслову розных гістарычных эпох.

Мэта прадстаўленага даследавання – комплекснае апісанне ўжытых у сучаснай беларускай навукова-папулярнай літаратуры онімаў, якія з'яўляюцца неад'емным элементам ідэйна-тэматычнага зместу тэксту. Для дасягнення пастаўленай мэты былі вырашаны наступныя задачы: вылучаны паэтонімы, выкарыстаныя ў навукова-папулярнай літаратуры; ахарактарызавана нацыянальна-культурная спецыфіка антрапонімаў і «фонавых» онімаў, ужытых у навукова-папулярных творах; вызначаны ўплыў кантэксту на фарміраванне плана зместу і стылістычнай афарбоўкі паэтонімаў; выяўлены асноўныя заканамернасці ў выбары і выкарыстанні анамастычных сродкаў у навукова-папулярнай літаратуры. Мэта і спецыфіка матэрыялу прадвызначылі выбар аналітычна-апісальнага метаду ў якасці асноўнага з выкарыстаннем элементаў параўнальна-супастаўляльнага метаду. Матэрыялам для даследавання паслужылі творы Уладзіміра Арло-

ва, Вольгі Іпатавай, Зінаіды Дудзюк, Анатоля Бензерука, Вітаўта Чаропкі, Алеся Каско, Валянціны Купцовай, Сяргея Тарасава, Андрэя Суворава.

Антрапонімы ў навукова-папулярнай літаратуры сучасных беларускіх пісьменнікаў

Сучасныя беларускія аўтары плённа працуюць у рэчышчы навукова-папулярнай літаратуры. Многія іх творы прысвечаны мінуламу Беларусі: рэлігіі, культуры нашых продкаў, славытым суайчыннікам. Ажыўляючы далёкія постаці слаўнай беларускай гісторыі, пісьменнікі ўмела выкарыстоўваюць вобразна-выяўленчыя магчымасці ўласных імёнаў, якія з'яўляюцца каштоўным помнікам матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў. У анамастычных даследаваннях не раз заўважалася, што імёны маюць важнае значэнне не толькі як матэрыял мовы, але і як увасабленне культуры нацыі. Апошні прадстаўнік «сярэбранага стагоддзя» рускай філасофіі Аляксей Фёдаравіч Лосеў пісаў: «Іменем і імёнамі пранізана ўся культура і ўсё чалавечае быццё. У слове і асабліва ў імені – усё наша культурнае багацце, накопленнае на працягу стагоддзяў» [1, с. 28]. Імя ўласнае – факт культуры, які ў многім вызначаецца духоўным вопытам народа, гістарычнымі ўмовамі фарміравання этнасу. У кантэксце навукова-папулярных твораў, прысвечаных гісторыі Беларусі, раскрываецца багатая нацыянальна-культурная інфармацыя ўласных імёнаў розных разрадаў.

У цэнтры аўтарскага аповеду – вобразы нашых продкаў і сучаснікаў. Таму ядро анамастычнай прасторы навукова-папулярнай літаратуры займаюць **антрапонімы**. У творах сучасных беларускіх пісьменнікаў адлюстравана архаічная мадэль свету, якая прадугледжвае тоеснасць імені і прыроды ягонага носбіта. Нашы продкі верылі ў **кратыўную** сутнасць іменавання. Паводле ўяўленняў старажытных славян, імя накрэслівала пэўныя ўласцівасці індывіда і прадвызначала яго жыццёвы шлях. «Слова імя ўзыходзіць да індаеўрапейскага *nmen- з *enmen-, якое тлумачаць як утварэнне ад *en «унутры», «у» + -men (суфікс). Адсюль – найстаражытнейшая семантычная інтэрпрэтацыя імені як таго, што ўкладваецца, накладваецца, ускладаецца» [2, с. 23]. *Стваральная* прырода называння праяўлялася ў функцыянаванні так званых *імёнаў-нажаданняў*, якімі нібыта накрэсліваўся лёс старажытных валадароў. Нездарма ў язычніцкую пару прадстаўнікі княскіх родаў насілі імёны-кампазіты, якія, згодна з традыцыяй *імяслаўя*, накрэслівалі *слаўны* жыццёвы шлях магутных непераможных валадароў: *Усяслаў, Ізяслаў, Мсціслаў, Прадслава, Звеніслава, Гардзіслава, Дабрадзья*. Адзін з радзелаў кнігі Уладзіміра Арлова прысвечаны *Усяславу Брачыславічу* – «найславуцейшаму з полацкіх князёў», які ўвайшоў у гісторыю пад прызваннем *Чарадзея*. Уладзімір Арлоў у кантэксце твора актуалізуе этымалагічную семантыку прызвання князя, імкнучыся пры тлумачэнні не адысці ад гістарычнай рэальнасці, захавачь дакладнасць фактаў, адлюстраваных у гістарычных крыніцах, і ў той жа час умела адцяніць названыя іменем і мянушкай дэталі ў створаным вобразе: «*Усяслаў Брачыславіч прызваны Чарадзеем, заўважым, нездарма. Таямніца ахутвае ўжо яго прыход на свет. Як занатавана ў летапісе, маці нарадзіла Усяслава «от волхвования», гэта значыць, пры ўдзеце паганскіх чараўнікоў. На галаве немаўля мела загадкавае «язвено», што вешчунны наказалі маці завязаць, каб сын насіў яго да смерці. Можна, гэта была нейкая язва, а мо – вялікі радзімы знак, якім пазначае сваіх абраннікаў неба? Сучаснікі і нашчадкі верылі, што гэтага князя нябесныя сілы надзялілі вешчаю душою, што ён умеў перакінуцца не толькі ў шэрага ваўка, але і ў яснага сокала ці ў тура з залатымі рагамі. Ужо пры жыцці пра яго складалі паданні. Захоплена пісаў пра *Усяслава Брачыславіча* праз сто гадоў яго гераічных дзеяў аўтар «Слова пра паход Ігаравы». У полацкім князі, удачлівым суперніку самога бога Хорса, ён бачыў дзяржаўнага мужа, якога так не ставала славянскім землям перад пагрозай нашэсця з Усходу» [3, с. 59–60]. Апавяданне пра падзеі жыцця славутага палача-*

ніна, якое абапіраецца на гістарычныя крыніцы, у тым ліку і напісаныя ў варожым палачанам Кіеве (апаведы кіеўскіх летапісаў «Об устрашениях и мечтах бесовских в Полотску при князе Всеславе» і інш.), нападуняе значымай семантыкай імя і мянушку слаўнага, мудрага ваяра і правіцеля **Усяслава Чарадзея**, якому сучаснікі і нашчадкі прыпісвалі звышнатуральную сілу. В. Чаропка прадстаўляе цікавыя версіі паходжання імянаў славуных полацкіх князёў. На яго думку, «славянскім з'яўляецца імя **Рагнеды**. Тут назіраем старажытны славянскі звычай (дарэчы, пашыраны і ў старажытнай Германіі) даваць дзецям імя, у якім гучала б для азначэння сваяцтва частка імя бацькоў. Так што імя князёўны вытворчае ад імя **Рагвалода**. Сімвалічнае значэнне апошняга імя магло ўказваць на тое, што яго носьбіт з'яўляецца «**валадаром рогу**». У паганстве рог быў сімвалам зямной урадлівасці, багацця. Калі ўлічыць гэта, дык імя **Рагвалод** можна растлумачыць як валадар багацця, багаты і шчодры чалавек» [4, с. 11].

У X ст. на славянскіх землях ўмацоўвала свае пазіцыі хрысціянская рэлігія, складаным чынам узаемадзеінічаючы з язычніцкімі культурамі. Многія рэальныя гістарычныя асобы – князі і члены іх сем'яў – побач са старымі, язычніцкімі, мелі і хрысціянскія імяны, што адлюстравана ў навукова-папулярнай літаратуры. У абразку С. Тарасова «Еўфрасіння Полацкая» ў апаведзе пра лёс і культурную спадчыну князёўны-манашкі прыгадваюцца яе язычніцкае і манаскае імяны: «*У горадзе кожны чуў незвычайную гісторыю прыгожай князёўны **Прадславы**, якая пажадала служыць Богу*» [5, с. 63]; «*Офросинья ж раба Христова сътяжавши крест сеи приметъ вечную жизнь съ всеми святыми*» [5, с. 66]. У кантэксце абразка прыгаданы таксама язычніцкае (**Богша**) і хрысціянскае (**Лазар**) імяны славутага ювеліра: «*Господи помози рабу твоему **Лазорю** нареченому **Богши** сделавшему крест сеи церкви святого Спаса и Офросиньи*» [5, с. 70].

На славянскіх землях з цягам часу ўкаранялася хрысціянская мадэль успрымання імені як «духоўнай субстанцыі, што ўздзейнічае на носьбіта, фарміруючы асаблівы псіхафізіялагічны склад, як сакральнай сутнасці, здольнай падпарадкоўваць, накіроўваць і забяспечваць дапамогу вышэйшых сіл» [6, с. 104]. Хрысціянскае ўспрыманне імені адлюстравана на старонках навукова-папулярных твораў. Так, Уладзімір Арлоў апавядае пра тое, што дачка славутага Усяслава Чарадзея Дабрадзeya, прыняўшы хрысціянства набыла імя **Зоя** (ад грэц. «*жыціцё*») [7, с. 60]. Семантыка зараджанага станоўчай энергіяй імені адпавядае характару гераіні. Накрэсленая імёнам праграма жыцця была здзейснена дачкой славутага князя, якая ўвайшла ў гісторыю як знакамітая лекарка, што падарыла *жыціцё* нават безнадзейным хворым: «*Разам са сваякамі ў Візантыю трапіла дачка Усяслава **Дабрадзeya**, у хрышчэнні **Зоя**. Пры імператарскім двары адбылася сустрэча **Зоі** з пляменнікам кесара і спадкаемцам трону Аляксеем. Ён так захапіўся прыгажосцю і розумам палачанкі, што ўжо праз месяц пасля з'яўлення той у Канстанцінопалі навёў яе пад вянец. **Зоя**, увайшоўшы ў імператарскую сям'ю, выславілася як выдатная лекарка, што ўратавала шмат безнадзейна хворых. Зайздрослівыя калегі і сёй-той з прыдворных спрабавалі абвясціць палачанку «чарадзейкаю», але тая знаходзілася пад надзейнай абаронаю мужа. Яна пакінула пасля сябе кнігу пад назваю «Мазі». Гэта быў першы ў Еўропе медыцынскі трактат, напісаны жанчынай*» [3, с. 89–90].

Некаторыя манархі і прадстаўнікі славуных шляхетных родаў увайшлі ў гісторыю пад празваннямі-мянушкамі, што знайшло адлюстраванне ў анамастыконе навукова-папулярнай літаратуры. Напрыклад, прадстаўнікі славутага роду Радзівілаў мелі мянушкі Мікалай **Руды** і Мікалай **Чорны**, якія характарызавалі знешнасць мужчын: «*Яны абодва насілі шырокія бароды, але ў аднаго яна была **рудого колеру**, а ў другога – **чорнага***» [8, с. 48]. У зборніку «Таямніцы Мірскага замка» Анатоль Бутэвіч акрэслівае гісторыю мянушак славуных Радзівілаў: «*Кажуць, што знакамітая мянушка **Сіротка** прыліпла да Мікалая Крыштофа Радзівіла з лёгкай рукі караля. Калі ў польскай сталіцы Кракаве пышна адзначалі шлюб караля Жыгімонта і Барбары Радзівіл, сярод гасцей*

быў стрыечны брат Барбары Мікалай Радзівіл Чорны. Бацькі ўзялі з сабой на вяселле двухгадовага Мікалая. Ён ціхенька спаў у сваім ложку. А калі прачнуўся, нікога побач не аказалася. Княжыч заплакаў. Тут і заўважыў яго кароль. Пачаў суцяшаць, казаў нешта ласкавае. Называў бедным **сіроткам**, пакінутым усімі. Гэта ўпала ў вушы слугам, якія падхапілі пачутае слоўца. Так на ўсё жыццё і замацавалася за князем мянушка, якая стала часткай прозвішча» [9, с. 107–108].

Часам здзяйсняць падарожжа ў мінуўшчыну чытачу дапамагаюць персанажы, свораныя фантазіяй аўтара. Як правіла, такі прыём выкарыстоўваецца ў навукова-папулярнай літаратуры, адрасаванай дзецям і падлеткам. Прыдуманая аўтарам героі называюцца імёнамі, што адпавядаюць часу разгортвання дзеяння. Так, персанажамі цыкла апавяданняў С. Тарасава «Літары на цэгле» з’яўляюцца жыхары Полацка XV ст. Яны носяць як язычніцкія (**Няжыла** – імя абярог ад смерці), так і хрысціянскія імёны (**Андрэй, Іван**). Хрысціянскія онімы іншамойнага паходжання прыстасоўваліся да граматычнай сістэмы старабеларускай мовы, утвараючы формы, якія адлюстроўвалі сацыяльны статус і ўзрост носьбітаў онімаў. Такія варыянты выкарыстаны ў кантэксце твораў С. Тарасава: «**Васька** Аляксееў, сын шклоўца з Прасолава з Кардашаўскай слабады, любіў у гэты час лавіць за горадам рыбу» [5, с. 62]; «Побач з бацькам **Андрэйка** ідзе па вузкай і бруднай гарадской вулачцы» [5, с. 74]. Як бачым, пісьменнік, ствараючы імёны выдуманых персанажаў, улічваў як зместавы бок анамастычнага факта, так і яго фармальны бок (структурна-словаўтваральныя асаблівасці).

Ітак, важнымі рысамі антрапанімікону навукова-папулярнай літаратуры з’яўляюцца пераважнае выкарыстанне імёнаў рэальных гістарычных асоб, а таксама адпаведнасць сэнсавай нагрукі і формы найменняў герояў словаўтваральным тыпам і мадэлям антрапонімаў пэўнага гістарычнага перыяду. У навукова-папулярных творах гістарычнай тэматыкі па-мастацку адлюстраваны не толькі іменаслоў старажытнасці, але і адчуванне старажытным чалавекам свету праз імя – неад’емны складнік асобы, які праграмуе лёс, абараняе чалавека ад злых сіл, аб’ядноўвае з сям’ёй, родам, племенем. Многія антрапонімы, ужытыя ў кантэксце прааналізаваных твораў, з’яўляюцца **гаваркімі пазтонімамі**, дэфінітыўная сутнасць якіх раскрываецца ў кантэксце твора.

«Фонавыя» онімы ў сучаснай беларускай навукова-папулярнай літаратуры

Сродкам увасаблення прасторава-часавых адносін у навукова-папулярных творах з’яўляюцца **тапонімы**: шматлікія назвы гарадоў (**Мір, Пінск, Жабінка, Камянец, Ружаны, Пружаны, Баранавічы, Іванава, Ганцавічы, Столін**), вёсак (**Легаты, Дымнікі, Шчарчова, Якаўчыцы, Мухалоўкі, Давячоркавічы, Свішчы, Азяты, Старое Сяло, Збірагі, Ляхчыцы, Арэхава, Збураж, Сяхновічы**), рэк і азёраў (**Прыпяць, Піна, Ясельда, Бобрык, Гарынню, Цна, Лань, Князь-возера, Чырвонае возера**) Беларусі. Несумненны інтарэс у чытача выклікаюць «схаваныя» ў **тапонімах** звесткі пра гісторыю паселішчаў, пра іх заснавальнікаў, першых жыхароў, старажытныя прафесіі, даўнія плямёны, якія некалі жылі ў гэтых мясцінах: «Доўга **обры** (ваяўнічае племя, якое прышло з усходу) ваявалі са славянамі, але аднойчы згінулі, быццам ніколі іх не было. Засталіся ў памяці пра **обраў** толькі назвы вёсак: **Абрына** паблізу Целяханаў, **Абровы** на Іванаўшчыне, **Аброўская вулька** ў Івацэвіцкім раёне» [8, с. 30]; «Мы ўжо ведаем, што многія словы раней мелі іншае значэнне, чым цяпер. «**Стол**» некалі абазначала крэсла. Князі і каралі, калі атрымлівалі ўладу, сядалі на «**стол**» (ці «**прастол**»). Адсюль пайшло сённяшняе слова **сталіца** – галоўны горад у краіне. **Столін** таксама некалі быў “**стольным** горадам” – **сталіцай**» [8, с. 27]; «**Валынка** – былое прадмесце Берасця, увайшла ў гарадскую рысу яшчэ ў XIX стагоддзі. Гэта было рамесна-гандлёвае пасяленне на гандлёвым шляху з **Валыні** (адсюль паходзіць яго назва). **Валынка** – адно з найстаражытнейшых пасяленняў. Яе заснаванне датуецца XIII стагоддзем, калі Берасце

ўваходзіла ў склад Галіцка-Валынскага княства. **Валынь**, суседні з Берасцейшчынай рэгіён Украіны, сваёй назвай абавязана надзейнаму памочніку палешука – **валу**. Гэтаму гужавому транспарту ўжо не адна тысяча гадоў. Адна з вуліц даваеннага Брэста насіла назву **Валовая сцежка** (цяпер вуліца Салтыкова-Шчадрына)» [10, с. 130]; «Назва **Лысая гара** паходзіць ад пасялення на ўзвышаным месцы, цалкам ці часткова пазбаўленым расліннасці. Населеныя пункты з такой назвай нярэдка сустракаюцца ў тапаніміцы Беларусі. Напрыклад, **Лысая Гара** ў Целяханах» [10, с. 174]. Часам звесткі, якія падаюцца ў навукова-папулярных кнігах – легенды і паданні пра паходжанне гарадоў і вёсак, – належаць да так званай **народнай этымалогіі**: «Вось адна з легендаў пра **Князь-возера...** На востраве пасярод гэтага возера пабудоваў некалі замак князь Алелькавіч-Слуцкі. Быў ён люты, як звер. Загадаў пасадыць у сутарэнні замка, што былі ніжэй узроўню возера і таму заўсёды вільготныя, свайго брата. І маладую дзяўчыну, што не адказала яму ўзаемнасцю. І шмат каго з навакольнага люду. І хаця папярэдзваў князя мудры Падарожны, кажучы, што, калі ён няройдзе мяжу злчынстваў, патоне замак, не паслухаўся яго князь. І аднойчы сапраўды цяпенню людзей і неба прыйшоў канец: загрымелі перуны і сталі біць у зямлю маланкі, і праваліўся замак глыбока-глыбока. Назаўтра паўсюдна расцілалася спакойнае, глыбокае озеро, і толькі рыбіны плавалі ў байніцах і вежах былога замка» [11, с. 100]. На старонках зборніка А. Бутэвіча «Таямніцы Мірскага замка» можна пазнаёміцца з рознымі версіямі наконт паходжання тапоніма **Мір**: «Прыхільнікі адной з іх даводзяць, што некалі тут быў заключаны **мір** паміж заваёўнікамі-крыжачкамі і вялікалітоўскімі князямі. Аўтары другой версіі наспрабавалі разабрацца, а што ж азначала слова «**мір**» у тых далёкія часы. Высветлілася, што ў даўніну так называўся агульны сход жыхароў, на якім усім **мірам**, усёй супольнасцю абмяркоўвалі і вырашалі найбольш важныя пытанні жыцця. Захаваліся нават прымаўкі на гэты конт: «Як **мір** скажэ, тое і будзе», «Як **мір** асудзіць, так і будзе» [9, с. 11–12]; У навукова-папулярных творах тлумачыцца паходжанне назвы нашай краіны. У абразку «Адкуль пайшлі беларусы» С. Тарасаў адзначае: «**Беларусамі** мы назваліся не самі. Імя нам далі суседзі. Яшчэ ў даўнія часы заходнееўрапейскія падарожнікі, складальнікі летапісаў і хронік, пачалі называць нашу краіну **Белай Руссю**. Чаму так здарылася, дакладна ніхто не ведае. Адны кажучы, што **белая** – ад колеру вопраткі і светлых валасоў. Іншыя сцвярджаюць, што **белая** – значыць вольная. Сапраўды, **белы** колер ва ўсе часы быў сімвалам свабоды духу, незалежнасці, высокіх хрысціянскіх пачуццяў. **Белы** – колер Хрыста» [5, с. 16]. Уладзімір Арлоў прыводзіць меркаванні навукоўцаў пра паходжанне наймення нашай зямлі **Крывія**: «У сённяшнім беларускім друку можна сустрэць цалкам сур'ёзныя прапановы назваць беларусаў **крывічамі**, а Беларусь перайменаваць у **Крывію**. Аднак будзем памятаць, што пэўнасці на гэты конт не меў нават сам Вацлаў Ластоўскі... Гісторыкі дагэтуль спрачаюцца, хто ж усё-такі беларусы – славяне з моцным дамешкам балцкай крыві ці аславяненыя балты, аднак у любым выпадку цяперашнія латышы і літоўцы даводзяцца нам кроўнымі братамі. Дастаткова верагодным выглядае меркаванне, што сам этнонім «**крывічы**» цесна звязаны з найвышэйшым балцкім вешчунам **Крыва-Крывейтам**. Сакральнасць самога кораня «**крыў**» яскрава праяўляецца ў этнаграфічных матэрыялах Падзвіння. Русальны тыдзень меў тут паралельную назву – «**крывы**». Найбольш спрыяльныя для варажбы калядныя вечары на Полаччыне і цяпер называюць не толькі святымі, але і **крывымі**, а ў запісаных тут этнографамі чарадзейных казках можна прачытаць, што «гаспадар быў змей-чараўнік, ды яшчэ **крывы**» або што «вядзьмак і вядзьма абавязкова маюць **крывізню**» [3, с. 11].

Скарбніцай каштоўнай інфармацыі з'яўляюцца ўласныя імёны пабудоў: «З падручнікаў ды з мастацкай літаратуры вежу камянецкую ведаеш як вежу **Белую**. І на табе! Яна на бурых камянях, а ўся – з чырвона-карычневай цэглы. Письменнік і гісторык

Уладзімір Караткевіч тлумачыў: калісьці ў дрымучых лясах за дзясяткі вёрст адсюль стаяла іншая вартавая вежа – драўляная, складзеная з абчасаных (белых) бярвенняў. Вось нібыта яна дала назву і Камянецкай вежы, і яшчэ адной славуцэі зямлі беларускай – *Белавежскай пушчы*» [12, с. 200].

Каларыт даўніны ствараюць *устарэлыя ўласныя назвы*. Устарэлыя імёны паводле іх суадносінаў з сучаснымі найменнямі падзяляюцца на *археонімы* і *гістарыёнімы*. Частка *ўстарэлых онімаў* цалкам адрозніваецца ад сучасных назваў сваім фона-марфалагічным складам. Гэта *ўласналексічныя археонімы*. Асобныя аўтары праз кароткія ўстаўныя канструкцыі падаюць чытачу суадносныя з *археонімамі* сучасныя найменні: «Цэнтральныя вуліцы горада Брэста ў першым дзесяцігоддзі ХХ стагоддзя былі ўжо забудаваны дыхтоўнымі каменным дамамі на некалькі кватэр і асабнякамі. Заможныя мяшчане жылі на *Пятроўскай* (цяпер вуліца *Карбышава*), *Дваранскай* (*Міцкевіча*), *Мядовай* (*К. Маркса*), *Беластоцкай* (*Савецкіх пагранічнікаў*), *Топалевай* (*17 верасня*), *Вазнясенскай* (*Камсамольскай*), *Мільённай-Паліцэйскай* (*Савецкая*)» [13, с. 110]. Для творчай манеры Уладзіміра Арлова характэрна тое, што пісьменнік-гісторык дае разгорнутыя тлумачэнні *археонімаў*, прыводзячы некалькі старажытных, адзначаных у розных народаў геаграфічных назваў, робячы спасылкі на гістарычныя крыніцы і міфалагічныя сюжэты. У якасці прыкладу можна прывесці аповед пра старажытныя найменні беларускай *Дзвіны*: «Угневаны Зеўс паразіў няшчаснага Фаэтона маланкаю, і той упаў у далёкую ад роднага Алімпа раку *Эрыдан*. Чаго я раптам узгадаў гэты міф? З тае прычыны, што *Эрыдан*, які прыняў фаэтонава цела, успаміналі яшчэ Гамер і яго вучань Гесіёд. Шмат паважаных вучоных у ХІХ і ХХ стагоддзях сцвярджалі, што *Эрыдан* – гэта наша *Дзвіна*. Дарэчы, яна мела і іншыя старажытныя імёны: *Рубон* (адсюль і баявы кліч палачанаў, з якім яны ішлі на ворагаў, – «*Рубон!*») або *Рудон*, а яшчэ *Дзіна* або *Віна* – так завецца рака ў некаторых скандынаўскіх сагах» [3, с. 22].

Некаторыя ўстарэлыя найменні, ужытыя ў кантэксце навукова-папулярнай літаратуры, адрозніваюцца ад сучасных назваў асаблівасцямі гучання і словаўтваральнымі афіксамі. Гэта *фанетычныя і фанетыка-словаўтваральныя археонімы*: *Менск, Берасце, Гародня, Вільня, Коўна* [8].

Гістарыёнімы з’яўляюцца найменнямі паняццяў, якія зніклі з жыцця соцыуму і з мовы. Напрыклад, у кантэксце твораў В. Купцовай і А. Суворова, прысвечаных гісторыі Брэста, выкарыстоўваюцца *назвы адміністрацыйных адзінак* (*Кобрынскае прадмесце горада Брэст-Літоўска, Косіцкая воласць Брэсцкага ўезда*), *органу ўлады, палітычных партый Брэста* (*гарадская Дума, «Працоўная інтэлігенцыя», «Паалей-Сіён», «Блок чыгуначных саюзаў», «Ісцінныя артадоксы», «Дэмакратычны камітэт самакіравання», «Рабочае адзінства», «Каталіцкі выбарчы камітэт», «Нацыянальнае аб’яднанне праваслаўных», «Бунд», «Навуковае таварыства дактароў»), назвы прамысловых прадпрыемстваў* (*фабрыка цыгарэтных гільз Ліхтэнштэйна, тытунёвая фабрыка Бірніштэйна, піваварня Гросбаума*), *назвы дзяржаўных дакументаў* («*Гарадавое палажэнне*» 1780 года), *назвы газет* («*Заходні Буг*», «*Наш Край*», «*Дзённік Брэсцкі*»), *забаўляльных устаноў* (кінатэатр «*Адрыя*», рэстаран «*Малка*»), *найменні брэсцкіх гасцініц* («*Рымская*», «*Асторыя*», «*Познанская*», «*Морское око*»).

Важную ролю ў жыцці нашых продкаў і сучаснікаў адыгрывала і адыгрывае рэлігія. Таму ў тэкст навукова-папулярных твораў уводзяцца розныя разрады онімаў, якія звязаны з рэлігійным светапоглядам народаў, што насялялі Беларусь. Так, сродкам адлюстравання значнасці хрысціянскай веры ў жыцці беларусаў з’яўляюцца шматлікія *эклезіёнімы* – назвы храмаў і манастыроў. У зборніку «Памяць нашае зямлі» Анатоль Бензюрук распавядае пра помнікі духоўнай культуры сваёй маленькай радзімы – Жабінкаўшчыны. Гэта храмы, якія са старажытных часоў ратавалі душы людзей: *Пакроў-*

ская царква ў Жабінцы, *Азяцкая, Арэпіцкая, Вялікасяхновіцкая, Маціевіцкая, Сцяпанкаўская* царквы XVI–XIX ст., *Свята-Мікіцкая царква* ў Здзітаве, *Спаса-Праабражэнскі* храм у Хмелеве, *храм у імя Уладзіміра Хрысціцеля* ў колішніх Крупчыцах (цяпер – Чыжэўшчына) [14].

Расказваючы пра мінулае і сучаснасць Брэста, Андрэй Сувораў ужывае шматлікія найменні культурных збудаванняў: і тых, што зніклі (*гістарыёнімы*), і тых, у якіх і зараз вядзецца набажэнства: «Галоўныя будынкі старога горада, якія вызначалі яго нетрывіяльны твар, падчас будаўніцтва крэпасці зніклі зусім ці «растварыліся» ў новых аб'ектах. Касцёл манастыра спярша перабудавалі ў **Фарны**, затым у межах разгорнутай уладамі «праваславізацыі» яго зусім знеслі (у 1848 годзе). Былі знесены таксама ўніяцкія царквы **Спаская, Святога Міхаіла і Святой Троіцы**. Самы гучны гістарычны лёс сярод пабудов старога Брэста ў **Петрапаўлаўскай царквы**. Уніяцкі храм пасля перабудовы ператварыўся ў **Белы палац**» [13, с. 102]; «Замест знішчаных храмаў старажытнага Брэста вернікам дазволена пабудаваць некалькі аб'ектаў. За знесеную сінагогу «**Брыск дэ Літа**», якая лічылася адной з найбуйнейшых і найпрыгажэйшых у Еўропе, брэсцкія яўрэі атрымалі 8 000 рублёў кампенсацыі. Гэтага не хапіла, каб пабудаваць храм у новым горадзе, давялося збіраць ахвяраванні. У 1851 годзе сінагога пачала будавацца на новым месцы (закончана ў 1861 годзе). У 1856 годзе каталіцкая абшчына, атрымаўшы дазвол, пабудавала касцёл **Узвіжання Святога Крыжа**. Першы праваслаўны манументальны храм – **Свята-Сімяонаўская царква** – адкрыўся ў 1865 годзе, да таго часу праваслаўныя храмы ў новым горадзе былі выключна драўлянымі. Яшчэ адзін выдатны на архітэктурнай задуме праваслаўны храм быў закладзены ў 1851 годзе на тэрыторыі Цытадэлі крэпасці, ён атрымаў назву **Мікалаеўскай гарнізоннай царквы**» [13, с. 102].

Нярэдка *эклезіёнімы* суправаджаюцца аўтарскімі каментарамі гісторыка-этымалагічнага зместу. Раскрываючы этымалагічную семантыку наймення храма, аўтары навукова-папулярных твораў робяць экскурс у гісторыю царквы, горада, краіны: «Усяслаў узводзіў храм у гонар святой **Сафіі**, чым, наводле прыкладу Візантыйскай імперыі, падкрэсліваў незалежнасць дзяржавы, наведамляў свету пра роўнасць Полацка з Ноўгарадам і Кіевам, дзе такія саборы з'явіліся трохі раней. Грэцкае слова «**сафія**» ў перакладзе значыць «**мудрасць**», «**майстэрства**». Продкі тлумачылі яго шырэй – як чалавечую супольнасць, з'яднаную агульнымі клопатамі і памкненнямі. Сабор мусіў стаць сімвалам адзінства і аднадумства ўсіх жыхароў княства. Яго будавалі ўсёй грамадой» [3, с. 62]. Падчас раскрыцця культурна-гістарычнай інфармацыі эклезіёнімаў аўтары шырока выкарыстоўваюць уласныя імёны іншых разрадаў – імёны святых (*агіёнімы*), імёны славурых палітычных і рэлігійных дзеячаў (*антрапонімы*), назвы абразоў (*іконімы*): «У колішнім прадмесці Пінска Каралін, якое цяпер даўно стала часткай горада, стаіць касцёл **Карла Барамея**, названы так у гонар архіепіскапа Міланскага» [11, с. 105]; «Былы бернардынскі кляштар, пабудаваны ў 1786 годзе ператварыўся ў **Варварынскую царкву**. У гэтым даволі простым аднанефавым храме прыгожы галоўны фасад – у стылі барока. Ёсць на фасадзе нішы і паяскі, а таксама пілястры і карнізы, а ў самім храме захоўваецца старадаўні XVI стагоддзя, абраз «**Божая маці Ерусалімская**». Царква названа ў гонар вялікамучаніцы **Варвары**, мошчы якой пачалі пасля смерці тварыць цуды вылечвання цяжка хворых» [11, с. 106]. Важная частка духоўнай культуры беларусаў-хрысціян – гісторыя цудадзейных абразоў, якія на працягу стагоддзяў былі сапраўднымі апекунамі вернікаў. У кантэксте навукова-папулярных твораў нярэдка ўжываюцца *іконімы*: «**Купяціцкая ікона-крыж Прасвятой Багародзіцы** была яўлена ў 1182 годзе на рацэ Ясельдзе, што на Піншчыне. Дзяўчынка Ганна пасвіла статак, неўзабаве яна заўважыла незвычайнае святло. На дрэве вісеў крыж з выявай на ім аблічча **Божай Маці**. Жыхары вёскі неўзабаве пабудавалі на месцы з'яўлення цудадзейнага

крыжа драўляную царкву, туды ж перанеслі з урачыстым малебнам святыню. У час варожых нашэсцяў **Крыж** бараніў вяскоўцаў. Атрымлівалі ацаленне ад Купяціцкай святыні хворыя, не адно здаровае дзіцятка абавязана ёй было сваім з'яўленнем на Свет Божы» [15, с. 212–214].

У святдомасці нашых продкаў, ды і сучаснікаў, складаным чынам перапляталіся хрысціянская вера і язычніцтва. Таму ў апаведзе пра гісторыю Беларусі шырока выкарыстоўваюцца імёны язычніцкіх бостваў. Так, насычаны **тэанімамі** – імёнамі багоў славянскага язычніцкага пантэону – старонкі кнігі Уладзіміра Арлова «Таямніцы полацкай гісторыі». Акрэсліваючы адметнасць бачання нашымі продкамі свету – жывога, адухоўленага, запоўненага багамі і духамі, аўтар адшуквае сляды найменняў старажытных бостваў у сучаснай лексіцы: «Свет, дзе жылі тагачасныя палачане, быў густа населены вялікімі і малымі багамі ды бажкамі. Усюдыісны і наймагутнейшы з іх, творца жыцця, бог неба і ўсяго сусвету меў некалькі імён – **Сварог, Стрыбог, Святавід**, але найчасцей яго называлі **Родам**. Ён апладняў зямлю і ўсё жывое, кіраваў вятрамі і нябеснымі з'явамі. Невыпадкава з імем гэтага бога звязаны ў нашай мове столькі найважнейшых слоў і паняццяў: **народ, радзіма, родзіч, продак, радавод, нараджэнне, прырода, ураджай, адраджэнне...**» [3, с. 13].

Зінаіда Дудзюк у зборніку «Вяртанне забытага міфа» адзначае: «Забывае і праклятае хрысціянамі паганства працягвае сваё незаўважнае жыццё ў звыклых назвах, словах і абрадах беларусаў» [16, с. 39]. Раскрываючы таямніцы старажытнай веры, пісьменніца шукае ключ да разумення матывацыі празванняў людзей (**антрапонімаў**) і назваў населеных пунктаў (**тапонімаў**), у якіх захавалася вера старажытных славян: «Вывучаючы назвы беларускіх паселішчаў, я прыйшла да высновы: на нашу тапаніміку паклала след ведычная міфалогія. Магчыма, прадстаўнікі гэтай рэлігіі, брахманы ці будысты, сяліліся на нашай зямлі, неслі святло сваіх ведаў і ўяўленні пра Сусвет. Гэта былі місіянеры, якіх удосталь і ў наш час. Міфалагічны персанаж «Рыгведы» **Вішну** – адзін з трох галоўных багоў індыйскага пантэону, бог-ахоўнік і стваральнік, які за тры крокі праходзіць Сусвет. Між тым у тапаніміцы Беларусі мне сустрэліся наступныя назвы: **Вышамір, Вышкава, Вышэль, Вышчын, Вішне, Вішневічы, Вышні, Вішаў, Вішня, Вешня, Вушэнь, Вышадкі, Вішнараўшчына і шмат іншых**» [16, с. 137]; «У славян вельмі шанавалася адзін з галоўных багоў язычніцкага пантэона **Вялес (Вокас)**. Каб свойская жывёла не хварэла і не траціла плоднасці, каб ураджай быў багаты, людзі стараліся дагадзіць **Вялесу**, здзяйснялі ў ягоны гонар пэўныя абрады, прыносілі ахвяры. Асабліва шанавалася Вялес на тэрыторыі Беларусі. У гонар **Вялеса** было названа сюзор'е – **Валасажары, Валасыны** (цяперашняя назва Пляяда). Зрэшты, на Берасцейшчыне даволі пашыраныя прозвішчы **Велясевіч, Валасевіч, Вокас, Валаско, Власюк, Волах, Валашанюк, Валошка, Валошчык, Валашчук, Волх**, што паказвае на магчымую прыналежнасць уласнікаў гэтых прозвішчаў да племя, якое пакланялася **Вялесу**. Відавочна, што паходжанне беларускіх тапонімаў (горад **Вільня**, рака **Вяля** і яе левы прыток **Вільня**) звязана з пакланеннем **Вялесу**. Акрамя гэтага, на ўсёй Беларусі раскіданы назвы паселішчаў, якія таксама паходзяць ад імя бога **Вялеса (Вокаса): Воласаўцы, Воласава, Валасовічы, Велясніца і іншыя**» [16, с. 28]. І хоць у сваіх разважаннях Зінаіда Іосіфаўна нярэдка падкрэслівае, што гэта яе асабістае бачанне праз «інтуіцыю, праз адчуванне на генным узроўні тых ці іншых праяў беларускасці», але нярэдка бывае так, што таленавітае мастацкае, паэтычнае прадбачанне папярэднічае навуковаму абгрунтаванню і адкрыццю ісціны.

Лад жыцця нашых продкаў і сучаснікаў вызначаўся цыклам каляндарных свят, у якіх складаным чынам пераплятаюцца язычніцкія вераванні і хрысціянства. Аўтары навукова-папулярных твораў шырока выкарыстоўваюць **геартонімы**, суправаджаючы іх гістарычнымі і культуралагічнымі заўвагамі: «На змену адным багам прыходзілі ін-

шыя, аднак спрадвеку і ва ўсе часы палачане глыбока шанавалі продкаў. Людзей, што перасяліліся ў вырай, незалежна ад веку, калі тое адбылося – у старасці або ў маленстве, – называлі **дзядамі**. Сустрэчы з ім ладзіліся колькі разоў на год. Хадзілі на магільны з ежаю і пітвом, каб падзяліцца з дзядамі радасцю сонечнае цеплыні і зямнога абуджэння. Замагільных гасцей звалі на імёнах, запрашаючы папіць-паесці разам з жывымі. Дні сустрэч з продкамі так і зваліся **Дзяды**. Беларусы спраўляюць мудрае паганскае свята і сёння» [3, с. 35]; «Старажытнае абрадавае свята **Купалле** славяне прымяркоўвалі да летняга сонцастаяння – часу найбольшага красавання і росквіту зямлі. Яно персаніфікавалася ў вобразах міфічных істот **Купалы і Купалінкі**. У выніку пазнейшых наслаенняў на язычніцкі абрад хрысціянскай традыцыі свята прывязалася да дня нараджэння **Іаана Хрысціцеля**. У народзе свята стала называцца **Іванам Купалам**. У гэты ж дзень святкавалі імянны **Святой Аграфены Купальніцы**» [16, с. 12].

Ітак, «**фонавыя**» **онімы** ў навукова-папулярнай літаратуры гістарычнай тэматыкі служаць сродкам увасаблення **хранатоцу** (прасторава-часавых адносін). Акрамя таго, абапіраючыся на звесткі, зафіксаваныя ў легендах, паданнях, гістарычных крыніцах, аўтары раскрываюць захаваную ў «**фонавых**» **онімах** інфармацыю пра светапогляд нашых продкаў і сучаснікаў, у якім хрысціянская вера складаным чынам узаемадзейнічае з язычніцкімі ўяўленнямі пра свет.

Заклучэнне

Як бачым, навукова-папулярная літаратура сучасных беларускіх аўтараў вызначаецца стылістычна матываваным ужываннем анамастычных адзінак, якія перадаюць адметнасць матэрыяльнай і духоўнай культуры Беларусі. Навізна праведзенай працы заключаецца ў тым, што ў сферу праблемнага поля анамастычных даследаванняў уведзены новы, не разгледжаны да гэтага матэрыял. У працы прадстаўлены комплексны міждысцыплінарны падыход да вывучэння ўласных імёнаў, які заключаецца ў разглядзе моўных фактаў на фоне культурна-гістарычнай інфармацыі.

Найважнейшымі рысамі анамастычнай прасторы навукова-папулярных твораў з’яўляецца шырокае выкарыстанне імёнаў рэальных гістарычных асоб. Ужываючы антрапонімы, аўтары актуалізуюць іх этымалагічную семантыку праз сціслыя або разгорнутыя гістарычныя каментары. Значнае месца ў анамастычнай прасторы твораў займаюць «фонавыя» **онімы**. Пры гэтым пісьменнікі паспяхова прэзентуюць чытачам нацыянальна-культурную інфармацыю ўласных імёнаў розных разрадаў.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Лосев, А. Ф. Логос – Имя – Космос / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1997. – 790 с.
2. Рогалев, А. Ф. Введение в антропонимику. Именование людей с древнейших времён до конца XVIII века (на белорусском антропонимическом материале) / А. Ф. Рогалев. – Брянск : Десяточка, 2009. – 147 с.
3. Арлоў, У. А. Таямніцы полацкай гісторыі / У. А. Арлоў. – Мінск : Папуры, 2008. – 608 с.
4. Чаропка, В. Імя ў летапісе / В. Чаропка. – Мінск : Польша, 1994. – 559 с.
5. Тарасаў, С. Фрэскі : абразкі і апавяданні / С. Тарасаў. – Мінск : Маст. літ., 2004. – 102 с.
6. Ратникова, И. Э. Имя собственное в разных типах сознания / И. Э. Ратникова // Русский язык и литература. – 2001. – № 1. – С. 103–112.
7. Барыс, С. Як у нас клічуць? Беларускія імёны / С. Барыс. – Мінск : Медысонт, 2010. – 124 с.

8. Бензярук, А. Свята для сэрца: невялікія гісторыі для юных беларусаў / А. Бензярук. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2009. – 150 с.
9. Бутэвіч, А. Таямніцы Мірскага замка: падарожжа па сівых мурах з Адамам Міцкевічам / А. Бутэвіч. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2011. – 118 с.
10. Купцова, В. Г. Я іду по городу, по знакомой улице...: путешествия по улицам довоенного и современного Бреста / В. Г. Купцова. – Брест : Альтернатива, 2008. – 236 с.
11. Іпатава, В. Паміж Масквой і Варшавай (некалькі гістарычных маршрутаў Беларусі) / В. Іпатава. – Мінск : Польша : Бялун. – 1996. – 111 с.
12. Каско, А. Горад з Белаю вежаю / А. Каско // Бярозка : вершы, апавяданні, эсэ / уклад. У. В. Мароз. – Мінск : Маст. літ, 2003. – С. 187–193.
13. Суворов, А. Брест. На перакрестке дорог и эпох: 1019–2009 / А. М. Суворов. – Брест : Полиграфика, 2009. – 240 с.
14. Бензярук, А. Памяць нашае зямлі: гісторыка-культурныя мясціны Жабінкаўскага раёна / А. Бензярук. – Брэст : Брэсц. друкарня, 2002. – 36 с.
15. Яскевіч, А. Падзвіжнікі і іх святыні: Духоўная культура старажытнай Беларусі / А. Яскевіч ; навук. рэд. У. П. Вялічка, М. П. Касцюк. – Мінск : Польша, 2001. – 368 с.
16. Дудзюк, З. І. Вяртанне забытага міфа / З. І. Дудзюк. – Мінск : Беларусь, 2013. – 144 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 04.09.2016

But-Gusaim S.F. Onomastic Space of Modern Belarusian Popular Scientific Literature

The article views the onyms, used in the popular scientific literature by modern authors. Such words carry valuable information about material and spiritual culture of Belarus. The author analyses the creative essence of naming, which is characteristic feature of ancient mentality. Obsolete onyms are classified from the point of view of their correlation with components of modern list of names. The article defines the main patterns of using onomastic means in popular scientific literature.